

بررسی سیر تاریخی تشریح آیات زکات در قرآن کریم

هادی سلیمی*

رضا شکرانی**

چکیده

قرآن کریم در آیات مختلف از لزوم پرداخت زکات سخن گفته است. قرآن پژوهان، پیرامون فریضه زکات آثار زیادی را به نگارش درآورده‌اند و به جوانب مختلف آن توجه نموده‌اند اما تاکنون کوشش چندانی در جهت بررسی آیات زکات به صورت تنزیلی صورت نگرفته است، در حالی که این آیات در یک بستر تاریخی نازل شده‌اند و تدبر در آن‌ها مطابق با ترتیب نزول و با توجه به حوادث و مخاطبان عصر نزول، می‌تواند افق‌های جدیدی را پیش‌روی مفسر بگشاید. در پژوهش حاضر تلاش شده است تا چینش آیات زکات طبق روایات معتبر ترتیب نزول مشخص گردد و با مقارنه آن‌ها و بررسی فضای نزول، مسیر طی شده در جهت تشریح زکات کشف شود. با بررسی این آیات مشخص گردید که ابعاد گوناگون حکم زکات در قرآن به صورت برنامه‌ریزی شده و با توجه به شرایط نزول روشن شده است.

واژگان کلیدی

آیات زکات، آیات الاحکام، تفسیر تنزیلی.

h.salymy@gmail.com

hquran821@yahoo.com

تاریخ پذیرش: ۹۷/۱۱/۲۱

*. دکتري علوم قرآن و حدیث دانشگاه اصفهان (نویسنده مسئول).

** دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه اصفهان.

تاریخ دریافت: ۹۷/۲/۱۳

طرح مسئله

از مؤلفه‌های اصلی توسعه اقتصادی هر جامعه‌ای عدالت اقتصادی و توجه به طبقات محروم جامعه است، لذا قرآن در مسیر تحول دینی و جامعه‌سازی اقتصادی، مالیات و صدقاتی وضع کرده که از جمله آنها «زکات» است. در ۳۲ آیه از قرآن کریم از «زکات» یاد شده است. نکته قابل تأمل این است که قرآن در طول ۲۳ سال و در یک بستر تاریخی و با توجه به ویژگی‌های مخاطبان و شرایط مختلف محیط نازل شده و نهضت پیامبر ﷺ از آغاز تا تکامل، مراحل مختلفی را طی می‌کند. آیات در بردارنده زکات نیز از این امر مستثنا نبوده و در طول یک دوره مشخص نازل شده است. حال این پرسش به وجود می‌آید که اگر آیات زکات براساس ترتیب نزول تنظیم شود چه نکات تازه‌ای به دست می‌آید؟ آیا در طول زمان تحول و تطور در موضوع تشریح زکات رخ داده و به تدریج مفاهیم جدید به آن افزوده شده است؟ یا یک مفهوم ثابت در آیات مختلفی مورد تأکید قرار گرفته است؟ این پژوهش در پی پاسخ‌گویی به این سؤال‌ها است.

تاکنون کتب و مقالات فراوانی پیرامون زکات به نگارش درآمده‌اند، مانند: *الزکاة فی الشریعة الاسلامیة* از آیت‌الله جعفر سبحانی، *اسرار احکام زکات* از جواد صادقی، *زکات در اسلام* از اکبر دهقان و در تفاسیر مختلف، به فراخور موضوع مطالبی ارائه شده است، ولی هیچ یک از منظر تاریخی و براساس شرایط نزول و مخاطبان آیات به این موضوع توجه نکرده است.

گفتنی است مراد از ترتیب نزول در این پژوهش ترتیبی است که در روایات ذکر شده که از معتبرترین آنها روایت عطا و ابوکریب از ابن عباس است که در تفاسیر و کتب علوم قرآنی - معمولاً در بخش «معرفة المکی و المدنی» - انعکاس یافته است. برخی از معاصران نیز با بررسی تطبیقی این روایات و رفع عیوب آنها جداولی را در ترتیب نزول قرآن تهیه کرده‌اند. مانند نگارنده *درآمدی بر تاریخ گذاری قرآن* (نکونام، ۱۳۸۰: ۱۴۲) و مؤلف *تفسیر تنزیلی قرآن* (بهجت‌پور، ۱۳۹۲: ۳۴۵) که این جداول دارای اختلاف‌های جزئی هستند و تا حدود زیادی می‌توانند راهگشا باشند.

زکات پیش از اسلام

«زکات» در لغت به دو معنای رشد و پاکی آمده است. (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱۴ / ۳۵۸؛ طریحی، ۱۳۷۵: ۱ / ۲۰۴) معنای اصطلاحی آن نیز وجوب پرداخت اندازه معینی از اموال به نیازمندان است که به حد نصابی خاص رسیده باشد. در وجه تسمیه هم می‌تواند بر هر دو معنای لغوی حمل شود؛ چراکه اعطای مال به فقرا باعث برکت و پاکی مال می‌شود. (راغب‌اصفهانی، ۱۴۲۲: ۱ / ۳۸۰) برخی ریشه

«زکات» را غیر عربی دانسته‌اند، مانند مؤلف *المفصل* که آن را از ریشه بابلی «زکوتو» *Zakutu* می‌داند و بیان کرده که زکات به این معنا بود که کشاورزان اول محصولشان را به کاهن می‌دادند تا به خدا تقدیم کند. (علی، ۲۰۰۱: ۹ / ۳۱۶) «آرتور جفری» نیز معتقد است از زبان «آرامی» گرفته شده و در اصل به معنای پاک و معصوم است و یهودیان پیش از اسلام، مفهوم صدقه را بر آن حمل کردند. (جفری، ۱۳۸۴: ۵۰)

یکی از صفاتی که همواره عرب به آن افتخار می‌کرد، بخشش بود و شخصیت افسانه‌ای عرب در این زمینه «حاتم طایی» است. (برو، ۱۴۲۲: ۱ / ۲۶۲) آن گونه که از منابع تاریخی برمی‌آید اعراب در پیش از اسلام نیز صدقاتی داشته‌اند، مانند آن که مردم عربستان جنوبی یک‌دهم از دست‌رنج خود را به معابد می‌دادند. در سایر مناطق نیز، عرب جاهلی زکات مالش از قبیل چارپایان و شتر و محصولات کشاورزی را با هدف تقرب به بت‌ها به صورت جبری یا اختیاری به بت‌خانه‌ها اهدا می‌کرد. آنها همچنین برخی دام‌ها، مانند: «سائبه»، «وصیله»، «حامی» را به جهت تقرب و برکت در اموالشان به خدایانشان اختصاص می‌دادند. (علی، ۲۰۰۱: ۹ / ۳۱۶) زکات در ادیان آسمانی پیش از اسلام نیز رواج داشته و این موضوع نشان می‌دهد که یکی از برنامه‌های توحیدی برای جوامع پرداخت زکات و ایجاد عدالت اقتصادی است. هرچند کیفیت و چگونگی پرداخت زکات در بین پیامبرانی مانند حضرت ابراهیم، لوط، اسحاق و یعقوب علیهم‌السلام مشخص نیست اما وجود زکات در آیین آنها امری انکارناشدنی است. در عهد قدیم تحت عنوان «قانون عشریه» به زکات اشاره شده است. «در پایان هر سه سال باید ده درصد کل محصولات خود را در شهر خود جمع کنید...» (تثنیه: ۱۴ / ۲۹ - ۲۸) در انجیل «لوقا» نیز اشاراتی دیده می‌شود که بیانگر حکم زکات در آیین مسیحیت است: در هفته دو بار روزه می‌گیرم و از هر چه که به دست می‌آورم، یک‌دهم را در راه تو می‌دهم. (لوقا: ۱۸ / ۱۲) با این توضیحات مشخص می‌شود که «زکات» در ادیان آسمانی دارای سابقه بوده و حتی اعراب جاهلی نیز با آن آشنایی داشتند ولی آنها کمتر به صورت عملی آن را انجام می‌دادند و با تقدیم صدقات به بت‌ها عملاً اقدامی در جهت ایجاد عدالت اقتصادی در جامعه انجام نمی‌دادند، از این رو قرآن کریم با توجه به شرایط نزول و به تدریج سعی در فراگیر کردن زکات و اصلاح آن از انحراف‌ها نمود. مراحل مختلف این اصلاحات در ادامه بررسی می‌گردد:

نخستین مرحله: ارائه حکم زکات به صورت خلاصه و ایجاد بینش نسبت به آن

آن گونه که در سابق بیان شد مخاطبان اولیه قرآن کم و بیش با مفهوم صدقه و زکات آشنا بودند ولی اشراف و اغنیا توجهی به نیازمندان نداشتند و فاصله طبقاتی در جامعه موج می‌زد. از سوی دیگر پیروان

سایر ادیان نیز دچار دنیادوستی شده‌اند و تکالیف شرعی خود از جمله زکات را فراموش کرده بودند. از همین رو در نخستین مرحله تشریح زکات که شامل سوره‌های مکی و سور ابتدایی نازل شده در مدینه می‌شود، سعی در ایجاد بینش و معرفت بنیادین نسبت به زکات شده است. از جمله ویژگی این دوره ارائه حکم زکات به صورت مختصر و بدون جزئیات، بیان فلسفه تشریح زکات، اشاره به سابقه آن در سایر ادیان و پیوند آن با رستگاری و تقواست. نکته قابل توجه این است که در این دوره زکات مفهوم عامی دارد و شامل انواع انفاق‌ها می‌شود. مؤلف *المیزان* می‌نویسد: در صدر اسلام زکات به همان معنای لغوی خود بوده است. و معنای لغوی زکات اعم از معنای مصطلح آن است و صدقه را هم شامل می‌شود. در حقیقت زکات در لغت به خصوص اگر در مقابل نماز قرار گیرد، به معنای انفاق مال در راه خدا و مترادف آن است. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۶ / ۵)

در جدول زیر آیات نخستین مرحله تشریح زکات، طبق ترتیب نزول و همراه با نکات مهم بیان شده است:

جدول (۱): آیات مرحله یکم تشریح زکات

مرحله یکم: بیان حکم زکات به صورت خلاصه (مزمّل / ۲۰)	
۱	زکات راه نجات از مشکلات پیش‌رو (أعلیٰ / ۱۴)
۲	بخشش مال، در جهت پاک شدن از رذایل است (لیل / ۱۸)
۳	اشاره به سابقه زکات در شریعت یهود (اعراف / ۱۵۶)
۴	نماز و زکات از مشترکات ادیان (مریم / ۳۱)
۵	تأکید بر سابقه زکات در بین انبیا (مریم / ۵۵)
۶	پرداخت زکات از ویژگی‌های مؤمنان (نمل / ۳)
۷	پرداخت زکات از ویژگی نیکوکاران (لقمان / ۴)
۸	توجه به اضداد در تشریح زکات (فصلت / ۷ - ۶)
۹	نماز و زکات دو رکن اصلی کارهای خیر در همه ادیان (انبیاء / ۷۳ - ۷۲)
۱۰	تأکید بر نقش زکات در رستگاری مؤمنان. (مؤمنون / ۱ - ۴)
۱۱	مقایسه ربا و زکات. (روم / ۳۹)
۱۲	دعوت دوباره به پرداخت زکات در مدینه. (بقره / ۴۳)
۱۳	پرداخت زکات یکی از پیمان‌های خداوند با بندگان (بقره / ۸۳)
۱۴	زکات تقویت‌کننده روح ایمان (بقره / ۱۱۰)

در ادامه مروری مختصر به مهم‌ترین آیات این دوره می‌شود:

۱. سوره مزمل، آیه ۲۰

وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَأَقْرِضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا وَمَا تُقَدِّمُوا لِأَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ هُوَ خَيْرًا وَأَعْظَمَ أَجْرًا وَاسْتَغْفِرُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ.

و نماز را برپا دارید و زکات را بپردازید و وام نیکو به خدا دهید و هر کار خوبی برای خویش از پیش فرستید آن را نزد خدا بهتر و با پاداشی بیشتر باز خواهید یافت. و از خدا طلب آمرزش کنید که خدا آمرزنده مهربان است.

این آیه نخستین آیه‌ای است که به مفهوم زکات اشاره نموده است. سوره «مزمل» سومین سوره نازل شده بر پیامبر ﷺ است و خدای متعال برخی از مهم‌ترین احکام اسلام را در همین گام‌های نخست بیان کرده است. (بهجت‌پور، ۱۳۹۲: ۳۴۵) آیه فوق را بعضی از مفسران با توجه به روایتی از ابن عباس «مدنی» می‌دانند. (ابن عطیه، ۱۴۲۲: ۵ / ۳۸۶؛ میدی، ۱۳۷۴: ۱۰ / ۲۶۴) چراکه معتقدند با توجه به مفاد آیه که دستور به پرداخت زکات نموده، نمی‌تواند در «مکه» نازل شده باشد. در پاسخ به این نظر می‌توان بیان کرد که زکات در مکه واجب شد و نصاب آن در مدینه مشخص شد و بدین وسیله برای وجوب آن در مدینه زمینه‌چینی شده است (آلوسی، ۱۴۱۵: ۱۵ / ۱۲۶) صاحب مفاتیح الغیب نیز بیان کرده که برخی زکات را در این آیه حمل بر زکات فطره کردند؛ چراکه زکات در مکه واجب نشده بود. (رازی، ۱۴۲۰: ۳۰ / ۶۹۵) افزون بر این در سایر سور مکی نیز سخن از زکات به میان آمده است و آیا باید همه آنها را مدنی به‌شمار آورد؟ و چنین امری بعید است. دیدگاه نیکوتر این است که این آیات مکی باشد و به‌عنوان دعوت به انفاق در نظر گرفته شود. عزت دروزه می‌نویسد: ترجیح می‌دهیم که این واژه (زکات) در جاهلیت نیز به معنای صدقه به‌کار می‌رفته است؛ چراکه در آیات سوره‌های ابتدای نزول، مانند: لیل و اعلی استعمال شده است و قرآن نیز به زبان عربی روشن نازل گردیده است و هر آنچه در آن به این زبان وارد شده به زبان عرب و جامعه قبل از نزول است. (دروزه، ۱۳۸۳: ۱ / ۴۲۶) افزون بر این روش قرآن در تشریح بسیاری از احکام این‌گونه است که ابتدا به‌صورت مختصر و واضح به حکم اشاره می‌کند و در ادامه نزول جزئیات آن را بیان می‌کند و در مورد زکات نیز چنین است. مؤلف تفسیر نمونه درباره این شیوه تعلیمی قرآن می‌نویسد: کتاب خدای تعالی مثل معلمی است که کلیات علمی را در کوتاه‌ترین بیان و کمترین لفظ به شاگردانش بیان می‌کند، و دستور می‌دهد که به آن عمل کنند. آنگاه نوشته آنان را تجزیه و تحلیل می‌کند و این روش را همچنان ادامه می‌دهد تا شاگرد در فن خود کامل گشته، زحماتش به نتیجه برسد. (مکارم‌شیرازی، ۱۳۷۴: ۲ / ۳۶۴)

۲. سوره اعلیٰ، آیات ۱۴ و ۱۵

قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى * وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّهِ فَصَلَّ.

رستگار آن کس که خود را پاک گردانید و نام پروردگارش را یاد کرد و نماز گزارد.

سوره اعلیٰ هشتمین سوره است که بعد از سوره تکویر در مکه نازل گردید. (بهجت‌پور، ۱۳۹۲: ۳۴۵) از این‌رو، باید در اوائل بعثت نازل شده باشد. در این سوره چگونگی رستگاری مسلمانان آموزش داده می‌شود. واژه «أفْلَحَ» ماضی باب افعال از ریشه «فلح» است، معنای آن ظفر یافتن به مطلوب و رسیدن به هدف است. (راغب‌اصفهانی، ۱۴۲۲: ۱ / ۶۴۴) در سوره‌های ابتدایی قرآن واژه «فلاح» چند بار تکرار شده است؛ چراکه فضای پیرامون پیامبر ﷺ و مسلمانان را انذار و بیان دغدغه‌ها و مشکلات پیش‌رو فرا گرفته است، لذا قرآن راه رستن از این دغدغه‌ها که نماز و زکات است را بیان می‌کند. (بهجت‌پور، ۱۳۹۲: ۳۷۶) سوره «لیل» به گواه مفسران در سال یکم بعثت بعد از سوره «اعلیٰ» نازل شده و از آنجا که مطالب و اسلوب آنها بسیار شبیه به هم است، برخی بیان نموده‌اند این دو در پی هم نازل شده‌اند. (دروزه، ۱۳۸۳: ۱ / ۵۲۵) در این سوره نیز عنوان شده بخشش مال سبب تطهیر و پاک شدن سرشت انسان می‌شود: «وَسَيَجْزِيهَا الْآتِقَى * الَّذِي يُؤْتِي مَالَهُ يَتَزَكَّى؛ و پاک رفتارتر [ازین مردم] از آن دور داشته خواهد شد. همان که مال خود را می‌دهد [برای آنکه] پاک شود». (لیل / ۱۸ - ۱۷)

۳. سوره اعراف، آیه ۱۵۶

وَكَتُبْنَا لَنَا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ إِنَّا هُدُّنَا إِلَيْكَ قَالَ عَذَابِي أُصِيبُ بِهِ مَنْ أَشَاءُ وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ فَسَأَكْتُبُهَا لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَالَّذِينَ هُمْ بِآيَاتِنَا يُؤْمِنُونَ.

و برای ما در این دنیا نیکی مقرر فرما و در آخرت [نیز]، زیرا که ما به‌سوی تو بازگشته ایم. فرمود: عذاب خود را به هر کس بخواهم می‌رسانم، و رحمتم همه چیز را فرا گرفته است و به زودی آن را برای کسانی که پرهیزگاری می‌کنند و زکات می‌دهند و آنان که به آیات ما ایمان می‌آورند، مقرر می‌دارم.

سوره اعراف سی و نهمین سوره است که بعد از سوره «ص» در مکه نازل گردید. (بغدادی، ۱۴۱۵: ۱ / ۸؛ سیوطی، ۱۹۷۴: ۱ / ۴۰ / ۳۴۵) در ترتیب فعلی قرآن مجید سوره هفتم است. یکی از شیوه‌های تبلیغی در قرآن به‌منظور زمینه‌سازی برای تشریح حکمی این است که خدای متعال به بیان تشریح آن حکم در امت‌های پیشین می‌پردازد تا در کنار تبیین حکم موضوع مورد بحث در امت‌های

پیشین، حکم مورد نظر در شریعت اسلام نیز بیان و بر آن تأکید شود. (غفوری، ۱۳۸۷: ۱۸۷) در عهد قدیم «قانون عشریه» وجود دارد و در آن به زکات اشاره شده است: «از تمام محصولات زمین‌های خود هر ساله ده درصد را کنار بگذارید. سپس به مکانی که خداوند خدایتان برای پرستش انتخاب کرده است بروید و در آنجا در حضور او ده درصد غله، شراب، روغن زیتون و نخست زادگان گله‌هایتان را بخورید. (تثنیه: ۱۴ / ۲۹ - ۲۲) همان‌گونه که ملاحظه می‌شود حکم زکات برای یهود تشریح و جزئیات آن نیز بیان شده بود. در آیه ۳۱ سوره مریم نیز به این موضوع اشاره شده است.

۴. سوره نمل، آیه ۳

... هُدًى وَ بُشْرَى لِّلْمُؤْمِنِينَ ﴿۳۱﴾ الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ.
... که [مایه] هدایت و بشارت برای مؤمنان است. همانان که نماز برپا می‌دارند و زکات می‌دهند و خود به آخرت یقین دارند.

سوره «نمل» در مکه نازل شده، و اغلب در ترتیب نزول بعد از سوره شعراء قرار گرفته است. (بهجت‌پور، ۱۳۹۲: ۳۴۶) پس از آن که در آیات سابق بیان شد که سایر ادیان آسمانی دارای نماز و زکات بوده‌اند، در این آیه اشاره به امت اسلام می‌شود و ویژگی مؤمنان برپایی نماز و پرداخت زکات عنوان می‌شود. این آیات دو ویژگی مؤمنان را برپاداشتن نماز و پرداخت نماز ذکر می‌کنند. هر یک از این دو عمل به‌عنوان رکن ارتباط با خدا و مردم مطرح هستند. مؤلف بیان المعانی می‌نویسد: گفته شده منظور از نماز دو رکعت واجب بر پیامبر ﷺ بود که هر کس ایمان می‌آورد در آنها به ایشان اقتدا می‌کرد و منظور از زکات آن صدقاتی بود که در بین آنها شناخته شده بود. (ملاحیوش، ۱۳۸۲: ۲ / ۱۰)

۵. سوره فصلت، آیات ۶ و ۷

وَوَيْلٌ لِّلْمُشْرِكِينَ ﴿۶﴾ الَّذِينَ لَا يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ.
و وای بر مشرکان، همان کسانی که زکات نمی‌دهند و آنان که به آخرت ناباورند.

«فصلت» شصت و یکمین سوره است که بعد از سوره مؤمن - در مکه نازل گردید. (نکونام، ۱۳۸۰: ۱۴۲) قرآن کریم همواره در زبان تربیتی خود به اضداد توجه داشته است و بعد از آن که در سوره نمل و لقمان پرداخت زکات را به‌عنوان صفات «مؤمنان» و «محسانان» ذکر کرد، در این آیه به نقطه مقابل آن می‌پردازد و ترک‌کنندگان زکات مشرک نامیده می‌شوند. در سبب نزول آیه گفته شده

که «قریش» به حجاج غذا و آب می‌دادند ولی مسلمانان را از این بخشش خود محروم کرده بودند و به همین مناسبت آیه نازل شد (فراء، ۱۹۸۰: ۳ / ۱۲) آن گونه که از سبب نزول نیز برمی‌آید منظور از زکات در این آیه انفاق‌های غیر واجب است.

۶. سوره روم، آیه ۳۹

وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ رَبِّا لِيَرْبُوَ فِيْ أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرْبُوْا عِنْدَ اللَّهِ وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ زَكَاةٍ تُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ.

و آنچه [به قصد] ربا می‌دهید تا در اموال مردم سود و افزایش بردارد، نزد خدا فزونی نمی‌گیرد و [الی] آنچه را از زکات - درحالی که خشنودی خدا را خواستارید - دادید، پس آنان همان فزونی یافتگانند [و مضاعف می‌شود].

سوره روم هشتاد و چهارمین یا هشتاد و ششمین سوره است که بعد از سوره انشقاق در مکه نازل گردید. (نکونام، ۱۳۸۰: ۱۴۲) و به نظر می‌رسد که در اواخر این دوره و در نزدیکی هجرت نازل شده باشد. (قرشی، ۱۳۷۷: ۸ / ۱۷۲) در این آیه دو نمونه از انفاق‌ها که یکی برای خدا است و دیگری به منظور رسیدن به مال دنیا است، با هم مقایسه می‌شود. مراد از «ربا» به قرینه مقابله و شواهدی که همراه این کلمه است، ربای حلال است بدین معنا که چیزی را به کسی عطا کنی و قصد قربت نداشته باشی، و مراد از «زکات» آن مالی است که برای رضای خدا بدهی و در آیه بیان شده که عاملان به آن مال یا ثوابشان چند برابر می‌شود. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۶ / ۱۸۵)

۷. سوره بقره، آیه ۴۳ (دوره مدنی)

وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرَّكْعِينَ.

و نماز را بر پا دارید و زکات را بدهید و با رکوع‌کنندگان رکوع کنید.

سوره بقره نخستین سوره است که در مدینه بعد از هجرت نازل شده است. ابن عباس می‌گوید: «هي أول ما نزل بالمدينة، وهذا قول الحسن، و مجاهد، و عكرمة، و جابر بن زيد، و قتادة». (ثعلبی، ۱۴۲۲: ۱ / ۱۳۶؛ ابن جوزی، ۱۴۲۲: ۱ / ۲۴) از محتوای سوره برمی‌آید که بین یهود و مسلمانان در زمان نزول آن درگیری و مشاجرات بسیاری بوده است، مانند آیه فوق که «بنی اسرائیل» را مورد خطاب قرار داده و یکی از سفارش‌هایی که به آنها می‌کند، پرداخت زکات است. مؤلف منهج الصادقین در تفسیر این آیه می‌نویسد: الف و لامی در «الصلوة» و «الزكاة» الف و لام عهد است؛ یعنی آن نمازی را به جای آورید و

آن زکاتی را بپردازید که در شریعت اسلام معهود و معروف است. (کاشانی، ۱۳۳۶: ۱ / ۷۵) زمخشری نیز همین نظر را دارد: یعنی صلاة المسلمین و زکاتهم. (زمخشری، ۱۴۰۷: ۱ / ۱۳۳)

آیات دوره مکی به صورت غایب و اغلب در جهت دلگرمی دادن به مسلمانان بیان می‌شد که یهود و نصارا نیز دارای حکم زکات می‌باشند ولی در این آیات یهود به صراحت مورد خطاب قرار داده می‌شوند و دستور پرداخت زکات برای آنها صادر می‌گردد. اهمیت این موضوع آنگاه مشخص می‌شود که یهود جزء سرمایه‌داران و باغ‌داران بزرگ مدینه بودند.

۸. سوره بقره، آیه ۱۷۷

لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ
وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ
السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُوفُونَ وَعَاهَدُوا إِذَا عَاهَدُوا
وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ.

نیکوکاری آن نیست که روی خود را به سوی مشرق و (یا) مغرب بگردانید، بلکه نیکی آن است که کسی به خدا و روز بازپسین و فرشتگان و کتاب (آسمانی) و پیامبران ایمان آورد و مال (خود) را با وجود دوست داشتنش، به خویشاوندان و یتیمان و بینوایان و در راه ماندگان و گدایان و در (راه آزاد کردن) بندگان بدهد و نماز را برپای دارد، و زکات را بدهد، و آنان که چون عهد بندند، به عهد خود وفادارند و در سختی و زیان و به هنگام جنگ شکیبایانند آنانند کسانی که راست گفته‌اند و آنان همان پرهیزگارانند.

در این آیه نخستین گام برای وجوب زکات و جدا کردن آن از انفاق و صدقات برداشته می‌شود و خدای متعال این دو را در کنار هم ذکر می‌کند تا این مفهوم را برساند که این دو دارای موضوعات جداگانه هستند. در شأن نزول آن گفته شده هنگام تغییر قبیله مناقشات فراوانی میان مسلمانان یهود و نصارا به عمل آمد، بیشتر یهود و نصارا توجه و روی کردن به جانب معینی در حال نماز را تنها راه اطاعت معرفی می‌کردند. در این حال خداوند این آیه را نازل فرمود. (طبرسی، ۱۳۷۲: ۱ / ۴۷۵) نکته جالب توجه این است که در مورد انفاق‌های مستحب قید «عَلَى حُبِّهِ» را ذکر می‌کند، ولی در مورد زکات واجب نه، چراکه ادای حقوق واجب مالی یک وظیفه الهی و اجتماعی است و اصولاً نیازمندان - طبق منطق اسلام - در اموال ثروتمندان به نسبت معینی شریک هستند و پرداختن مال شریک نیازی به این تعبیر ندارد. (مکارم‌شیرازی، ۱۳۷۴: ۱ / ۶۰۰)

مرحله دوم: دستور جمع‌آوری و تمرکز زکات

در سابق بیان شد که حکم زکات در مکه نازل شد ولی جزئیات آن مشخص نشد و مسلمانان موظف به انجام این وظیفه اسلامی طبق میل و نظر خود بوده‌اند، ولی به هنگامی که پیامبر ﷺ به مدینه آمد و پایه حکومت اسلامی را گذارد و طبعاً نیاز به تشکیل بیت المال پیدا کرد، از طرف خداوند مأموریت یافت که شخصاً زکات را از مردم بگیرد، پس آیه شریفه: «خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً...» (توبه / ۱۰۳) نازل شد، و مشهور این است که این امر در سال دوم هجرت بود، بعد از این دستور مصارف زکات به‌طور دقیق در آیه ۶۰ سوره توبه آمده آن‌گونه که مؤلف تفسیر نمونه بیان کرده؛ جای تعجب نیست که تشریح اخذ زکات در آیه ۱۰۳ باشد و ذکر مصارف آن در آیه ۶۰ سوره توبه در سال نهم هجرت نازل شده باشد؛ زیرا آیات قرآن بر طبق تاریخ نزول جمع‌آوری نشده، بلکه به فرمان پیامبر ﷺ هر کدام در مورد مناسب قرار داده شده است. (مکارم‌شیرازی، ۱۳۷۴: ۸ / ۱۱۴) در جدول زیر خلاصه آیات این دوره ارائه می‌شود:

جدول (۲): آیات مرحله دوم تشریح زکات

مرحله دوم: دستور جمع‌آوری زکات (توبه / ۱۰۳)	
۱	در پرداخت زکات عدم وجود تفاوت جنسیتی (احزاب / ۳۳)
۲	آمادگی برای جهاد با پرداخت زکات (نساء / ۷۷)
۳	ستایش از یهودیان پرداخت‌کننده زکات. (نساء / ۱۶۲)
۴	پرداخت زکات از اهداف دین اسلام (بینه / ۵)
۵	ارزش تجارت همراه با یاد خدا و پرداخت زکات (نور / ۳۷)
۶	پرداخت کنندگان زکات جانشینان خدا در زمین (نور / ۵۶)
۷	پرداخت زکات از ویژگی‌های جامعه اسلامی (حج / ۴۱)
۸	لزوم پرداخت زکات، به شکرانه برگزیدگی امت اسلام (حج / ۷۸)
۹	تأکید بر پرداخت زکات با وجود نسخ صدقه نجوی. (مجادله / ۱۳)
۱۰	پرداخت زکات شرط همراهی خداوند با بندگان (مائده / ۱۲)
۱۱	معرفی الگو در پیوند زکات و نماز (مائده / ۵۵)
۱۲	انجام نماز و زکات، نشانه توبه واقعی (توبه / ۵)
۱۳	نماز و زکات، شرط ورود به اخوت دینی (توبه / ۱۱)
۱۴	عمران پایگاه‌های دینی بر عهده مؤمنانی است که نماز و زکات را انجام می‌دهند (توبه / ۱۸)

در ادامه آیات این مرحله به‌صورت مختصر بررسی می‌شود:

۱. سوره توبه، آیه ۱۰۳

خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا وَصَلَّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ.

از اموال آنان صدقه‌ای بگیر تا به‌وسیله آن پاک و پاکیزه‌شان سازی، و برایشان دعا کن؛ زیرا دعای تو برای آنان آرامشی است.

از مفاد این آیه شریفه بر می‌آید که با توجه به اینکه فعل امر «خُذْ» دلالت بر وجوب زکات دارد (فاضل مقداد، ۱۴۱۹: ۱ / ۲۲۸) نزول این آیه پس از غزوه تبوک و در سال دوم هجری بوده است. در سبب نزول آیه گفته شده «أبی لبابة» با دو یا چند نفر دیگر از یاران پیامبر ﷺ از شرکت در جنگ «تبوک» خودداری کردند، اما هنگامی که آیات مذمت متخلفین را شنیدند، بسیار ناراحت شدند و خود را به ستون‌های مسجد بستند تا اینکه آیه ۱۰۲ سوره توبه: «وَأَخْرُونَ اعْتَرَفُوا بِذُنُوبِهِمْ...» نازل شد و خدای متعال توبه آنها را پذیرفت و آنها را از ستون مسجد باز کردند. آنها به شکرانه این موضوع همه اموال خود را تقدیم داشتند و عرض کردند: این همان اموالی است که به‌خاطر آن، ما از شرکت در جهاد خودداری کرده‌ایم، همه این‌ها را از ما بپذیر و در راه خدا انفاق کن. پیامبر ﷺ فرمود: هنوز دستوری در این باره بر من نازل نشده است، چیزی نگذشت که آیه ۱۰۳ نازل شد و دستور داد که پیامبر ﷺ قسمتی از اموال آنها را برگیرد. (قمی، ۱۳۶۷: ۱ / ۳۰۴)

۲. سوره احزاب، آیه ۳۳

وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَىٰ وَأَقِمْنَ الصَّلَاةَ وَآتِينَ الزَّكَاةَ وَأَطِعْنَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا.

و در خانه‌هایتان قرار گیرید و مانند روزگار جاهلیتِ قدیم زینت‌های خود را آشکار مکنید و نماز برپا دارید و زکات بدهید و خدا و فرستاده‌اش را فرمان برید.

سوره احزاب، چهارمین سوره است که بعد از آل عمران در مدینه نازل گردید. (زرکشی، ۱۳۷۶: ۱ / ۱۹۳) از لحاظ ترتیب نزول، سوره نود و در ترتیب فعلی قرآن مجید، سوره سی و سوم است، در این سوره جریان جنگ احزاب (خندق) که در شوال سال پنجم هجرت اتفاق افتاده ذکر شده است. بنابراین باید سوره احزاب در همان سال نازل شده باشد. (قرشی، ۱۳۷۷: ۸ / ۳۰۲) بعد از اینکه در آیه پیش زکات واجب شد در آیات بعد از آن ابهام‌ها و جزئیات حکم روشن می‌شود لذا در این آیه بیان شده در پرداخت زکات تفاوت جنسیتی وجود ندارد. در سبب نزول این آیه و آیات قبلیش گفته شده چون پیامبر ﷺ از جنگ خیبر برگشت و در آن جنگ، گنجینه‌های «آل ابی‌الحقیق» نصیب

مسلمانان شد، همسرانش به آن جناب عرضه داشتند این گنجینه‌ها را به ما بده، حضرت فرمود: بر طبق دستور خداوند در بین همه مسلمانان تقسیم کردم، همسران از وی در خشم شدند و گفتند تو چنان گمان کرده‌ای که اگر ما را طلاق دهی دیگر در همه فامیل ما یک همسر کفو پیدا نمی‌شود که ما را بگیرد؟ پس پیامبر ﷺ از آنان اعراض کرد و این آیات «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِمَ أُوَاجِبُكُمْ أَنْ تُرِيدُوا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا...». (احزاب / ۳۳ - ۲۸) نازل شد. (قمی، ۱۳۶۷: ۲ / ۱۹۲)

۳. سوره نساء، آیه ۷۷

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ قِيلَ لَهُمْ كُفُّوا أَيْدِيَكُمْ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ إِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَخْشَوْنَ النَّاسَ كَخَشْيَةِ اللَّهِ أَوْ أَشَدَّ خَشْيَةً وَقَالُوا رَبَّنَا لِمَ كَتَبْتَ عَلَيْنَا الْقِتَالَ لَوْلَا أَخَّرْتَنَا إِلَى أَجَلٍ قَرِيبٍ قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ وَالْآخِرَةُ خَيْرٌ لِمَنِ اتَّقَى وَلَا يُظْلَمُونَ فَتِيلًا. (نساء / ۷۷)

آیا ندیدی کسانی را که به آنان گفته شد: «[فعلاً] دست [از جنگ] بردارید و نماز را برپا کنید و زکات بدهید» و [الی] همین که کارزار بر آنان مقرر شد، بناگاه گروهی از آنان از مردم [مشرکان مکه] ترسیدند مانند ترس از خدا یا ترسی سخت‌تر. و گفتند: «پروردگارا، چرا بر ما کارزار مقرر داشتی؟ چرا ما را تا مدتی کوتاه مهلت ندادی؟» بگو: «برخورداری [از این] دنیا اندک و برای کسی که تقوا پیشه کرده، آخرت بهتر است و [در آنجا] به قدر نخ هسته خرمایی بر شما ستم نخواهد رفت».

سوره نساء ششمین سوره است که بعد از سوره ممتحنه در مدینه نازل گردیده، و در ترتیب فعلی قرآن مجید سوره چهارم است. (زرکشی، ۱۳۷۶: ۱ / ۱۹۴؛ نکونام، ۱۳۸۰: ۱۴۲) نگارنده *التفسیر الحدیث* می‌نویسد: «و اکثر روایات ترتیب النزول تجعل هذه السورة سادسة السور المدنية نزولا و منها ما يجعلها ثامنة.» (دروزه، ۱۳۸۳: ۸ / ۸) در این آیه یکی دیگر از ابعاد اهمیت زکات تبیین شده و آن نقش مهمش در آمادگی جامعه اسلامی برای جهاد و مبارزه با دشمنان است. به‌طور مسلم با توجه به فضای جنگ‌های صدر اسلام این رهنمود بسیار کارگشا بوده است. زکات با ایجاد عدالت اقتصادی و کمک به اقتصاد حکومت زمینه تقویت نیروی نظامی را فراهم می‌آورد. «کلبی» در سبب نزول این آیه می‌گوید: این آیه در شأن عده‌ای از اصحاب رسول الله ﷺ، از جمله، عبد الرحمن بن عوف، مقداد بن اسود، قدامة بن مطعون و سعد بن ابی وقاص نازل شده است. در مکه مشرکان آنان را آزار زیاد می‌کردند، خدمت پیامبر ﷺ رسیدند و عرض کردند: ای رسول خدا ﷺ به ما اجازه ده که با مشرکان به جنگ برخیزیم. حضرت فرمودند: با مشرکان کارزار مکنید و آنان را به حال خود واگذارید؛ زیرا من هنوز دستوری نیافته‌ام

که با مشرکان پیکار کنیم. هنگامی که پیامبر ﷺ از مکه به مدینه هجرت کرد و خداوند مسلمانان را امر فرمود که با مشرکان پیکار کنند، بعضی از آنان جنگ کردن با مشرکان را کراهت داشتند و این امر بر آنان گران آمد. پس خداوند تعالی این آیه را نازل کرد. (واحدی، ۱۳۸۳: ۱ / ۱۸۸)

۴. سوره نور، آیه ۳۷

رِجَالٌ لَا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَإِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ يَخَافُونَ يَوْمًا
تَتَقَلَّبُ فِيهِ الْقُلُوبُ وَالْأَبْصَارُ.

و مردانی که نه تجارت و نه داد و ستدی، آنان را از یاد خدا و برپا داشتن نماز و دادن زکات، به خود مشغول نمی‌دارد و از روزی که دل‌ها و دیده‌ها در آن زیر و رو می‌شود، می‌هراسند.

سوره نور از جهت ترتیب نزول هفدهمین سوره است که در مدینه نازل شده است. (سیوطی، ۱۹۷۴: ۱ / ۴۱) گفته شده چون جریان «افک» در این سوره واقع است و آن در سال پنجم هجری در جریان جنگ «بنی المصطلق» اتفاق افتاده، پس می‌توان گفت که آن در همین سال نازل گشته است. (قرشی، ۱۳۷۷: ۷ / ۱۷۱) در آیات قبل خداوند اهمیت زکات را در جامعه مشخص کرد و آن را به‌عنوان یکی از اهداف ادیان معرفی نمود. در این آیه به یکی از موانع پرداخت نکردن زکات می‌پردازد و با رویکرد تربیتی بیان می‌شود که کار و تجارت نباید انسان را از یاد خدا و پرداخت زکات باز دارد و کسب و کار کسانی باارزش است که زکات خود را پرداخت می‌کنند.

۵. سوره حج، آیه ۴۱

الَّذِينَ إِن مَكَانَهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَأَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَلِلَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ.

همان کسانی که چون در زمین به آنان توانایی دهیم، نماز برپا می‌دارند و زکات می‌دهند و به کارهای پسندیده و امی دارند و از کارهای ناپسند باز می‌دارند و فرجام همه کارها از آن خداست.

سوره «حج» هجدهمین سوره است که بعد از سوره نور در مدینه نازل گردید. (بهجت‌پور، ۱۳۹۲: ۳۴۶) آیات «هَذَا نِ حَصْمَانِ اخْتَصَمُوا» (حج / ۱۹) و امثال آن حکایت‌گر آن است که بعد از «بدر» نازل شده است. (قرشی، ۱۳۷۷: ۷ / ۳) این آیه هدف‌های حرکت اسلامی را بیان می‌کند که باید هر فرد وابسته به رسالت با دیده بصیرت بدان‌ها بنگرد و نیت خود را خالصانه در کوشش در رسیدن به

آنها بگمارد و برای رسیدن به آنها عمل جدی کند. مراد از «تمکین آنان در زمین» این است که ایشان را در زمین نیرومند کند، به طوری که هر کاری را که بخواهند، بتوانند انجام دهند و هیچ مانعی یا مزاحمی نتواند سد راه آنان شود. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۴ / ۳۸۶)

۶. سوره مجادله، آیه ۱۳

أَشْفَقْتُمْ أَنْ تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَاتٍ فَإِذْ لَمْ تَفْعَلُوا وَتَابَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَاللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ.

آیا ترسیدید که پیش از گفتگوی محرمانه خود صدقه‌هایی تقدیم دارید؟ و چون نکردید و خدا [هم] بر شما بخشود، پس نماز را برپا دارید و زکات را بدهید و از خدا و پیامبر او فرمان برید، و خدا به آنچه می‌کنید آگاه است.

سوره مجادله بیستمین سوره است که بعد از سوره منافقون در مدینه نازل گردید. (زرکشی، ۱۳۷۶: ۱ / ۱۹۴؛ بغدادی، ۱۴۱۵: ۱ / ۸) از آنجا که حکم ظهار در سال ششم بعد از هجرت نازل شده، پس نزول این سوره نیز باید در همان سال باشد. (قرشی، ۱۳۷۷: ۱۱ / ۴۸) خداوند در این سوره بعد از نسخ صدقه نجوی مشخصاً از زکات یاد کرده تا عده‌ای گمان نکنند که زکات و سایر انفاق‌ها نیز نسخ شده است «مقاتل بن حیان» گوید: این آیه درباره اغنیا از مسلمانان نازل شده که گفتگویشان با پیامبر ﷺ به درازا می‌کشید، پس این آیه نازل شد و خداوند به مسلمانان دستور داد که هرگاه بخواهند با ایشان به گفتگو بنشینند، باید صدقه بدهند. (واحدی نیشابوری، ۱۴۱۹: ۱ / ۴۳۲) علی بن ابی طالب علیه السلام گوید: در کتاب خدا آیه‌ای است که فقط من به آن عمل کردم و قبل از من و بعد از من کسی به آن آیه عمل نکرده و آن آیه: «إِذَا نَاجَيْتُمُ الرَّسُولَ فَقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ» است. (قمی، ۱۳۶۷: ۲ / ۴۵۶)

۷. سوره مائده، آیه ۱۲

وَلَقَدْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَبَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا وَقَالَ اللَّهُ إِنِّي مَعَكُمْ لَئِنْ أَقَمْتُمُ الصَّلَاةَ وَآتَيْتُمُ الزَّكَاةَ وَآمَنْتُمْ بِرُسُلِي وَعَزَّرْتُمُوهُمْ وَأَقْرَضْتُمُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا لَأُكَفِّرَنَّ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَلَأُدْخِلَنَّكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ فَمَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ مِنْكُمْ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ.

در حقیقت، خدا از فرزندان اسرائیل پیمان گرفت و از آنان دوازده سرکرده

برانگیختیم و خدا فرمود: «من با شما هستم.» اگر نماز برپا دارید و زکات بدهید و به فرستادگانم ایمان بیاورید و یاریشان کنید و وام نیکویی به خدا بدهید، قطعاً گناهانتان را از شما می‌زدایم و شما را به باغ‌هایی که از زیر [درختان] آن نهرها روان است در می‌آورم. پس هر کس از شما بعد از این کفر ورزد، در حقیقت از راه راست گمراه شده است.

سوره مائده بعد از سوره فتح و صلح حدیبیه در مدینه نازل شده است. (بلخی، ۱۴۲۳: ۱ / ۴۴۷) صاحب *المیزان* می‌نویسد: اهل حدیث و تاریخ اتفاق دارند بر اینکه سوره مائده آخرین سوره از سوره‌های مفصل قرآن است، که در اواخر ایام حیات رسول خدا ﷺ بر آن جناب نازل شده، در روایات شیعه و سنی هم آمده که در سوره مائده ناسخ هست ولی منسوخ نیست؛ چون بعد از مائده چیزی نازل نشد تا آن را نسخ کند، و مناسب با این وضع همین بود که در این سوره به حفظ پیمان‌هایی که خدای متعال از بندگانش گرفته و خویشن‌داری در حفظ آنها سفارش کند. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۵ / ۱۵۶) این آیه برای دل‌داری پیامبر ﷺ و مؤمنین نازل شد آنگاه که قصد آسیب به آن حضرت را داشتند، و یادآوری است از اخلاق یهود که تمام این مدت اشخاصی سرسخت و لجوج بوده‌اند. (طبری، ۱۴۱۲: ۶ / ۹۶)

۸. سوره توبه، آیه ۵

فَإِذَا انسَلَخَ الْأَشْهُرُ الْحُرْمُ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَخُذُوهُمْ وَأَحْصُوا لَهُمْ وَأَعِدُّوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصَدٍ فَإِن تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ.

پس چون ماه‌های حرام سپری شد، مشرکان را هر کجا یافتید بکشید و آنان را دستگیر کنید و به محاصره درآورید و در هر کمینگاهی به کمین آنان بنشینید پس اگر توبه کردند و نماز برپا داشتند و زکات دادند، راه برایشان گشاده گردانید، زیرا خدا آمرزنده مهربان است.

سوره توبه بعد از سوره مائده در مدینه نازل گردید؛ بخاری آن را آخرین سوره نازل شده دانسته است. (بخاری، ۱۴۰۷: ۴ / ۴۳۲۹) عابد الجابری و دروزه آن را بیست و هفتمین سوره مدنی قرار داده‌اند. (دروزه، ۱۳۸۳: ۹ / ۳۴۰) برخی نیز در جمع نظرات گفته‌اند که براساس آیات ابتدایی، این سوره آخرین سوره و سوره نصر، آخرین سوره کامل است ولی در هر صورت نزول آن را بالاتفاق در سال نهم هجرت دانسته‌اند. (سیوطی، ۱۹۷۴: ۱ / ۳۲) در ترتیب فعلی قرآن مجید سوره نهم است. در این آیه بیان شده کافرانی که ۱۳ سال پیامبر ﷺ و مسلمانان را در مکه آزار دادند و پس از

هجرت نیز ۹ سال از هیچ توطئه‌ای فرو گذاری نکردند، مستحق سرکوبی شدید هستند ولی در صورت توبه و پرداخت زکات و نماز خواندن از آنها بگذرید. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۹ / ۱۵۱) این آیه بیانگر نقش مهم زکات است که قبول توبه مشروط به پرداخت آن است و پیام مهمی برای مسلمانان در بردارد که ایمان تنها راه‌گشا نیست و باید در کنار آن نماز برپا داشت و زکات پرداخت کرد. در آیه ۱۱ نیز به جنبه‌ای دیگر از اهمیت زکات پرداخته و بیان شده که شرط ورود به اخوت دینی، نماز و زکات است:

فَإِنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَخِوَأْنَكُمْ فِي الدِّينِ وَنُفِصِلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ.
(توبه / ۱۱)

پس اگر توبه کنند و نماز برپا دارند و زکات دهند، در این صورت برادران دینی شما می‌باشند، و ما آیات [خود] را برای گروهی که می‌دانند به تفصیل بیان می‌کنیم.

مرحله سوم: تعیین مصادیق مصرف زکات

پس از اینکه در سال دوم هجرت زکات واجب شد و خداوند در آیات متعدد جوانب این حکم را روشن فرمود، در آیه ۶۰ سوره توبه مصادیق مصرف آن مشخص و به‌عنوان یک فریضه الهی به مسلمانان ابلاغ می‌شود تا بدین ترتیب طمع سایرین از زکات قطع شود. در آیات پایانی نزول نیز بر اهمیت پرداخت زکات تأکید می‌گردد. آیات این مرحله در جدول زیر مشاهده می‌شود:

جدول (۳): آیات تشریح زکات در مرحله سوم

۱	مرحله سوم: تعیین مصادیق مصرف زکات (توبه / ۶۰)
۲	امیدواری پرداخت‌کنندگان زکات به رحمت الهی (توبه / ۷۱)
۳	دلگرمی به پرداخت‌کنندگان زکات. (بقره / ۲۷۷)

در ادامه آیات این مرحله به صورت مختصر مرور می‌شود:

۱. سوره توبه، آیه ۶۰

إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَأَبْنِ السَّبِيلِ فَرِيضَةً مِّنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ.

صدقات، تنها به تهیدستان و بینوایان و متصدیان [گردآوری و پخش] آن، و کسانی که دلشان به دست آورده می‌شود، و در [راه آزادی] بردگان، و وامداران، و در راه خدا، و به در راه مانده، اختصاص دارد. [این] به‌عنوان فریضه از جانب خداست، و خدا دانای حکیم است.

آن گونه که در منابع تفسیری بیان شده، به قرینه «فَرِيضَةً مِنَ اللَّهِ» منظور از «صدقات» در این آیه شریفه زکات واجب است. (راوندی، ۱۴۰۵: ۱ / ۲۲۶؛ شریف لاهیجی، ۱۳۷۳: ۲ / ۲۸۰) در مورد شأن نزول این آیه گفته شده چون صدقات از اطراف جمع‌آوری شده، به مدینه حمل شد. ثروتمندان همه آمدند، به خیال اینکه از این صدقات سهمی می‌برند، ولی وقتی دیدند رسول خدا ﷺ همه را به فقرا داد، شروع به بیهوده‌گویی کردند و گفتند: ما به همراه او به جنگ می‌پردازیم و دین او را تقویت می‌کنیم ولی او صدقات را به فقرا می‌دهد، پس خداوند این دو آیه را نازل کرد: «وَمِنْهُمْ مَنْ يَلْمِزُكَ فِي الصَّدَقَاتِ فَإِنْ أُعْطُوا مِنْهَا رَضُوا وَإِنْ لَمْ يُعْطُوا مِنْهَا إِذَا هُمْ يَسْخَطُونَ * وَكَوْا أَنْهُمْ رَضُوا مَا آتَاهُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ سَيُؤْتِينَا اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَرَسُولُهُ إِنَّا إِلَى اللَّهِ رَاغِبُونَ» (توبه / ۵۹ - ۵۸) آنگاه خداوند در آیه بعد به تفسیر صدقات پرداخت و توضیح داد که آن را چه کسانی باید بپردازند و به چه کسانی باید داده شود. (قمی، ۱۳۶۷: ۱ / ۲۹۸)

۲. سوره بقره، آیه ۲۷۷

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ. (بقره / ۲۷۷)

کسانی که ایمان آورده و کارهای شایسته کرده و نماز بر پا داشته و زکات داده‌اند، پاداش آنان نزد پروردگارشان برای آنان خواهد بود و نه بیمی بر آنان است و نه اندوهگین می‌شوند.

بسیاری از مفسران اعتقاد دارند آیات ۲۷۵ تا ۲۸۱ سوره بقره از آخرین دستورات شرعی است که بر پیامبر ﷺ نازل شده است. نگارنده تفسیر الجامع لاحکام القرآن آیات ربا تا آیه «وَأْتَقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ» (بقره / ۲۸۱) را جزء آخرین آیات نازل شده بر پیامبر ﷺ ذکر نموده است. سیوطی نیز در نوع «معرفة آخر ما نزل» اقوال بسیاری از دانشمندان مبنی بر اینکه این آیات آخرین آیه نازل شده است، را نقل کرده است. (سیوطی، ۱۹۷۴: ۱ / ۱۰۱) در این آیات قبل از این آیه رباخواران مورد سرزنش قرار می‌گیرند و بیان می‌شود اموال آنها رو به نابودی است: «يَمْحَقُ اللَّهُ الرَّبَا وَيُرِي الصَّدَقَاتِ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ أَثِيمٍ؛ خدا از [برکت] ربا می‌کاهد و بر صدقات می‌افزاید و خداوند هیچ ناسپاس گناهکاری را دوست نمی‌دارد.» (بقره / ۲۷۶) در این آیه سخن از گروه با ایمانی است که نقطه مقابل رباخواران هستند و با پرداخت زکات در رفع نیازمندی‌های مردم می‌کوشند.

از عبارت «عِنْدَ رَبِّهِمْ» برمی‌آید که نعمت‌هایی که اهل زکات از آن برخوردار می‌شوند، فناپذیر و جاودانه است. (حسینی همدانی، ۱۴۰۴: ۲ / ۳۷)

نتیجه

از آنچه گفته شد به دست می‌آید:

امر به پرداخت زکات از نخستین سوره‌های نازل شده (مزل) تا آخرین سوره (توبه و بقره / ۲۷۷) استمرار داشته است.

حکم زکات در مکه و مدینه وجود داشته است و همگان دعوت به پرداخت آن می‌شوند اما در مکه این فریضه به صورت مجمل بیان گردید و در مدینه جزئیات آن مشخص شد.

در دوره مکی با اشاره به فلسفه تشریح زکات، سابقه آن در سایر ادیان و نقش آن در تقوا و تزکیه، سعی در ایجاد معرفت بنیادین نسبت به زکات شده است.

در مکه و اوایل دوره مدنی زکات مفهوم عامی داشته که شامل سایر صدقات نیز می‌شده است و مردم به اختیار خود آن را پرداخت می‌کرده‌اند.

در سال دوم هجری با نزول آیه ۱۰۳ سوره توبه زکات از سایر صدقات جدا می‌شود و دستور جمع‌آوری آن صادر می‌گردد.

در دوره مدنی زکات به عنوان یکی از راه‌های تأمین بیت المال حکومت اسلامی و هزینه‌های جهاد، تعیین می‌شود.

در آیات مدنی بیان می‌شود که در پرداخت زکات تفاوت جنسیتی وجود ندارد و یکی از ارکان جامعه اسلامی پرداخت زکات است.

در سال نهم هجری و با نزول آیه ۶۰ سوره توبه، مضمولان مصرف زکات تعیین می‌شود و بدین ترتیب طمع ثروتمندان از آن قطع می‌شود و این حکم الهی تکمیل می‌گردد.

در آخرین آیات نازل شده قرآن، بر اهمیت زکات تأکید و بدین ترتیب از فراموشی آن جلوگیری گردیده است.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.

- ابن جوزی، ابوالفرج عبدالرحمن بن علی، ۱۴۲۲ ق، *زاد المسیر فی علم التفسیر*، بیروت، دار کتب العربیة.

- ابن عاشور، محمدطاهر، بی تا، *التحریر و التنویر*، قاهره، مؤسسة التاريخ العربی.
- ابن عطیه اندلسی، عبدالحق بن غالب، ۱۴۲۲ ق، *المحرر الوجیز فی تفسیر کتاب العزیز*، بیروت، دارالکتب العلمیة.
- ازرقی، ابوالولید محمد بن عبدالله، بی تا، *اخبار مکه*، بیروت، دارالاندلس للنشر.
- افغانی، سعید، ۱۹۷۴ ق، *اسواق العرب فی الجاهلیة و الاسلام*، بیروت، دارالفکر.
- بغدادی، علی بن محمد، ۱۴۱۵ ق، *لباب التأویل فی معانی التنزیل*، بیروت، دارالکتب العلمیة.
- بلخی، مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳ ق، *تفسیر قرآن*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- بهجت پور، عبدالکریم، ۱۳۹۲، *تفسیر تنزیلی (مبانی، اصول، قواعد و فواید)*، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر، ۱۴۱۸ ق، *انوار التنزیل و اسرار التأویل*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- حجتی، سید محمدباقر، ۱۳۷۷، *اسباب النزول*، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- حموی، یاقوت بن عبدالله، بی تا، *معجم البلدان*، بیروت، دارالفکر.
- حویزی، عبدالعلی بن جمعه، ۱۴۱۵ ق، *نور الثقلین*، قم، اسماعیلیان.
- دروزة، محمدعزت، ۱۳۸۳، *التفسیر الحدیث*، قاهره، دار احیاء الکتب العربیة.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ۱۴۱۲ ق، *المفردات فی غریب القرآن*، دمشق و بیروت، دار الشامیة و دار العلم.
- راوندی، سعید بن هبة الله، ۱۴۰۵ ق، *فقه القرآن فی شرح آیات الأحکام*، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- زرکشی، بدرالدین، ۱۳۷۶، *البرهان فی علوم القرآن*، بیروت، دارالمعرفة.
- سید قطب، ۱۴۱۲ ق، *فی ظلال القرآن*، قاهره، دارالشروق.
- سیوطی، جلال الدین، ۱۹۷۴، *الاتقان فی علوم القرآن*، قاهره، الهيئة المصرية العامة للكتاب.
- طبری، محمد بن جریر، ۱۴۱۲ ق، *جامع البیان فی تفسیر القرآن*، بیروت، دارالمعرفة.
- طریحی، فخرالدین، ۱۳۷۵، *مجمع البحرین*، تهران، کتابفروشی مرتضوی.
- طبیب، سید عبدالحسین، ۱۳۸۳، *اطیب البیان فی تفسیر القرآن*، تهران، اسلام.
- عسکری، ابوهلال حسن بن عبدالله، بی تا، *الفروق اللغویة*، قاهره، دارالعلم.
- علی، جواد، ۱۴۲۲ ق، *المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام*، بی جا، دار الساقی.
- فراء، یحیی بن زیاد، ۱۹۸۰ م، *معانی القرآن*، قاهره، الهيئة المصرية العامة للكتاب.

- قرشی، سید علی اکبر، ۱۳۷۷، تفسیر احسن الحدیث، تهران، بنیاد بعثت.
- قرطبی، محمد بن احمد، ۱۳۶۴، الجامع احکام القرآن، تهران، ناصر خسرو.
- قزوینی، زکریا بن محمد، بی تا، آثار البلاد و اخبار العباد، بیروت، دار صادر.
- قمی، علی بن ابراهیم، ۱۳۶۷، تفسیر قمی، قم، دارالکتاب.
- مدرسی، سید محمد تقی، ۱۴۱۹ ق، من هدی القرآن، تهران، دار محیی الحسین علیه السلام.
- ملاحویش آل غازی، عبدالقادر، ۱۳۸۲، بیان المعانی، دمشق، مطبعة الترقی.
- میدی، احمد بن ابی سعد، ۱۳۷۱، کشف الاسرار و عدة الابرار، تهران، امیر کبیر.
- نکونام، جعفر، ۱۳۸۰، درآمدی بر تاریخ گذاری قرآن، تهران، هستی نما.
- واحدی، علی بن احمد، ۱۴۱۱ ق، اسباب نزول القرآن، بیروت، دارالکتب العلمیة.

